

GLATZ FERENC: Konzervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi

In: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932) (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc.) Budapest, Európa Kiadó, 1990. 5–26. p.

Magyarország utóbbi százesztendő történetének rövid összefoglalásán dolgoztam immár két éve, meg-megszakítva a munkát, amikor az Európa Könyvkiadó megkeresett a kéréssel: állítsak össze dokumentumkötetet gróf Klebelsberg Kuno írásaiból. Ne csak azt lássa a magyar olvasó, amire a dogmatikus korszak történeti irodalma annyit hivatkozott, hogy ugyanis Klebelsberg az „ellenforradalmi neonacionalizmus” ideológusa volt, hanem lássa azt is, amit az új miniszter már korábbi tanulmányaiban megállapít, majd politikai beszédeiben felidéz: a „Gróf” a trianoni Magyarország kultúrpolitikájának nagy formátumú teoretikusa, rendkívüli lényeglátással megáldott egyénisége volt, aki páratlan szervezőképességével – igaz, egy igen jó, a Monarchiából örökölt szakapparátussal – miniszterségének tíz éve alatt irányt adó intézkedéseket, alapozásokat tett a tudomány, a felsőoktatás, a népiskolai oktatás, az iskolán kívüli népművelés területén. – Ezt a feladatot – éppen betegszabadságra kényszerítve éltem – elvállaltam. Elkészítettem a szövegmagyarázó jegyzeteket, s kezdtem írni az 1922–1931 közötti korszak kultúrpolitikájának rajzát. (Évtizede tanítom – előadásban, szemináriumon – a budapesti tudományegyetemen.) A mind bővebb terjedelmű kéziratot azonban félbehagytam. Rá kellett jönnöm, hogy a dokumentumkötet bevezetőjében az olvasónak nem erre van szüksége, hanem sokkal inkább egy áttekintésre. Áttekintésre arról, hogy a Klebelsberg megfogalmazta program-megnyilatkozások, majd a program egy részének megvalósulása hogyan illeszkedik Magyarország újabb kori történetébe.

A magyarországi történetírás – s következőképpen a tankönyvirodalom is – a legújabb kor történetének tengelyébe a forradalmak történetét helyezte. Így a forradalom–ellenforradalom „dialektikus ellentéte” emberek tevékenységének, mozgalmak céljainak, kormányok politikájának, sőt gazdasági akcióknak is mércéje lett. Vajon nem ez a rossz viszonyítási szempont az oka, hogy az újkori, a modern Magyarország kialakulásának bemutatásakor annyi egyéni, társadalmi alkotás – az egyszerű emberek izzadtságától az uralkodó politikai rendszerbe születettek fáradozásáig oly sok minden – kimarad? E „dialektikus egységbe” nem fér bele a közkórházak, a közlekedési infrastruktúrák létesítése, a helyi iskola- és egyletalapítások, az ügyeskedő polgár takarékpénztári, pénzügyi, kereskedelmi iparkodása, a vállalkozó paraszt és munkás feltörekvési szándéka. Hiszen ezek nem szoríthatók a „forradalom–ellenforradalom” Prokrasztész-ágyába. De vajon nem emiatt válik-e szintéziseinkben a „gazdaság”, a „kultúra” amolyan odabiggyesztett fejezetté? Hiszen ezek sem illeszthetők a „forradalmi tengely”-hez. Évek óta foglalkoztatott ez a kérdés, több előadásban kíséreltem meg a feloldását. Elővettem tehát a készülő magyar történeti szintézishez írott vázlatomat, és Klebelsberg beszédeinek, gondolatainak, mondatainak magyarázatoként a könyvhöz igazítottam. Ez a „bevezető” talán megvilágíthatja azt a problematikát, ami Klebelsberget mint politikust foglalkoztatta: a *kultúra nemzeti hasznosságát*.

Most egészen más periódusban él a magyar kultúrpolitika, mint 1920 után. Most le kell bontani a szovjet típusú államberendezkedés részeként kiépített kultúrpolitikai rendszert.

Meg kell határozni ezen idejétmúlt rendszer legfőbb ismérveit: ellenőrzés, elzárkózás, állami paternalizmus stb.; meg kell határozni az átépítéshez a követendő célrendszert: szerintünk az európai szociális típusú jóléti államok alapján; számba kell venni az ország leromlott gazdasági állapotát, a társadalom szerkezetét, és megjelölni az első lépéseket e sokéves, perspektivikus programhoz. (Nem is szólva az új típusú államépítkezéshez szükséges új típusú szakadminisztráció kialakításáról! Évek munkája, önmagában!)

Rombolni könnyű, különösen a nagyhangú korszakokban. Építkezni – hisz ez tervszerűséget kíván – nehéz. De rombolni, építkezési elképzelések nélkül – felelőtlenség. A kultúrpolitikára ez fokozottan érvényes. A politikusok gyakran elfelejtik, hogy intézkedéseik nyomán gyermekes anyák, apák sorsa változik. A kultúrpolitikus felelőssége még nagyobb: ő a gyermekek sorsáról „rendelkezik”. E területen tehát jobban megkívántatik a szakszerűség, mint bárhol másutt. Ez pedig nem pártpolitika, pártharcok kérdése. Ilyen harcok közepette ugyanis a szakszerűségnek, különösen a kultúrpolitikának, nincs élettere.

Miben áll akkor a kultúra adminisztratív vezetésében a „politikum”? Nos, nem a párttaktikák ügyes eligazításában. A politikum a mi szakmánkban a társadalom igényeinek és érdekeinek pontos meghatározása. Ennek érdekében szakszerűségünket vetjük be és használjuk fel. A mai kultúrpolitikus, mint szakember, gondolkodásának tengelyébe egy liberális, az egyén választási lehetőségét szolgáló iskolapolitikát állít, olyat, amelyben fel kell adnunk az állami iskolamonopóliumot, ahonnan ki kell űznünk a pártideológiát, de amely szilárd nemzeti alaptudást ad, és a rendszeren belül szigorú. Szigorú, azaz: demokratikus, mivel biztosítja mindenki számára az esélyegyenlőséget. (Már annak, aki az iskolában akar, munkája révén, boldogulni.) A mai kultúrpolitika radikálisan liberalizálni kívánja a művészeti alkotás lehetőségét, leépíteni ellenőrző, álságosan „társadalmassító”, valójában az egyéni alkotószellem fölé emelt intézményeket, ezzel oldani a céhszerűséget, és segíteni a művészeti alkotótehetség kibontakozását. Egész más célok ezek, mint amelyek az 1920-as évek kultúrpolitikáját vezették.

Mi hát az azonos a két gondolatrendszerben? Az építkezés, a vallott társadalmi kiindulás, a nemzet európai szerepének felmérési igénye. És még valami: a hit a kultúra társadalomépítő, emberformáló voltában.

Így adjuk az olvasó kezébe gr. Klebelsberg Kuno írásait és a bevezetést az újkori magyar történelem három nagy reformpolitikai hullámáról. A harmadik hullám: a kultúráé, vezető helyén gr. Klebelsberg Kunoval.

A „GRÓF” RÖVID ÉLETRAJZA

Gróf Klebelsberg Kuno 1875-ben született az Arad megyei Magyarpécskán. Apja osztrák hivatalnok-katonatiszti arisztokrata, anyja magyar köznemesi család sarja. Gimnáziumi tanulmányait a székesfehérvári cisztereknél végzi, majd rövid ideig a bécsújhelyi katonai akadémia növendéke. Jogi tanulmányait Budapesten, Berlinben, Münchenben és Párizsban folytatja. Miniszterelnöki fogalmazóként indul a hivatali pályán, később Tisza István első kormányában, majd Wekerle mellett miniszterelnökségi államtitkár. Elsősorban a nemzetiségi ügyekkel foglalkozik. 1910–1913 között közigazgatási bíró, majd 1914-től vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár. Ezután ismét Tisza szűkebb környezetében tevékenykedik: 1917-től miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. A forradalmak alatt bujkálni kényszerül, majd Bethlennel együtt szervezi a kormánypártot.

1920-ban Sopron képviselőjeként legitimista programmal bekerül a nemzetgyűlésbe. 1921. december ától 1922. június 16-ig Bethlen-kormány belügyminisztere, 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig kultuszminiszter. 1926-ban Szeged országgyűlési képviselőjévé választják. Politikai tevékenysége mellett számos tudományos egyesület elnöke, szervezője. (1916-ban nagy része volt a Konstantinápolyi Tudományos Intézet létrehozásában; 1917. február 16-án választották a Magyar Történelmi Társulat elnökévé.) Műveltsége, szakértelme rendkívüli munkaintenzitással párosult. Személyével kapcsolatban valaki tréfásan „mozgó minisztériumról” beszélt.

1932. október 11-én hirtelen szívroham végzett az alföldi útja során szerzett paratífuszban meggyengült szervezetével.

A következőkben a „Gróf” – ahogy társaságokban nevezték a kimondhatatlan nevű minisztert – írásából, beszédeiből adunk közre szövegeket. Előtte azonban röviden áttekintjük, hogy Klebelsberg eszmerendszere s az általa hirdetett, képviselt „konzervatív reform” hol helyezkedik el az újkori magyar történelemben, s hogyan értelmezhető a szövegekből élénk tárurol politikai-ideológiai-kultúrpolitikai program társadalmi jellege.

A POLGÁRI KIBONTAKOZÁS

Magyarország az 1867. évi kiegyezés után gyors kapitalista fejlődésnek indult. Történetírásunk pontos adatokat sorol fel arról, hogy a politikai konszolidáció miként vonzotta a tőkét az országba, növelte a vállalkozások számát az iparban, kereskedelemben és a mezőgazdaságban, vidéken hogyan indult meg a jobbágyfelszabadítás (1852) hatására a paraszti munkaerő felszabadulása. Mégis, az ország lakosságának hétköznapijai, az utcák képe, az emberek életviszonyai gyökeresen csak az 1880-as évektől alakultak át. A politikai konszolidáció már 1867 után, az 1870-es években kezdte rendbe hozni a közösségi élet ügyintézésének kereteit. Azt mondhatjuk: az ország politikai intézményrendszerének kiépülése Magyarországon egybeesik az ipari-technikai forradalom kibontakozásával. Európát is – mint közismert – az ipari tömegcikk sorozatgyártás az 1880-as években árasztja el. A gyáripari tömegtermelés Magyarországon abban nyilvánul meg, hogy 1884 és 1913 között például az erőgépek lóerő-teljesítménye 700%-kal növekszik, a felhasznált energiában 1884-ben még 50% a vízi energia, 1913-ban pedig már csak 7%. Megjelenik a gőzturbina mint erőforrás, és megjelennek a belső égésű és villanymotorok is. Magyarországon 1880 és 1910 között a gépiparban foglalkoztatottak száma 248%-kal nőtt, és 1910-ben már az iparban foglalkoztatottak 33%-a nagyüzemben dolgozik. A történetírás mindebből azt a következtetést vonta le, hogy az ipari-technikai fejlődés elsősorban a munkásosztály létszámának megnövekedésével jár együtt. Arra azonban kevésbé figyelt, hogy ez a technikai fejlődés, a közlekedés és a kommunikáció fejlődése tette lehetővé Európa országaiban a peremterületek elérését. Magyarországon például 1890–1910 között, húsz év alatt a vasutak hossza 193%-kal növekszik, a vasúti személykocsik száma 308%-kal és a szállított személyek száma 570%-kal! A hírközlés, távíró, posta berendezései évente átlagosan 7%-kal növekednek. Nem szólva a 15-20-szorosra emelkedő tömeges napisajtó kialakulásáról.

POLGÁRI TISZTVISELŐ KÖZÉPOSZTÁLY

Mindezen intézmények működéséhez modern bürokrácia szükséges, eligazodni tudás a jogszabályokban, az ügymenet útvesztőiben. A társadalom közép- és alsó szintű igazgatása

tehát szakértelemmé nő. A modern állami szerkezet fejlődése magával hozza a korszerű adminisztráció kiépülését. Európa államai történetének 1880 és 1910 között kétségtelenül ez az egyik legjellemzőbb sajátossága. Ez magyarázza statisztikánk adatait is: az állami adminisztrációból élő tisztviselők (megyei, városi alkalmazottak) száma 1910-ben családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt már 770 ezer fő, az összlakosság 4,2%-a. Hozzájuk csatlakoznak az értelmiségiek, részben magántisztviselők: ügyvédek, orvosok, művészek, tanítók, lelkészek.

A modern köztisztviselő mellett megjelenik az ipari, technikai, kereskedelmi szféra tisztviselője (könyvelő, mérnök, cégvezető, technikus) is. Egy olyan réteg, amely már iskolázottsága révén képes volt megszervezni az üzemeket, összehangolni a szakmunka különböző fázisait. Magyarországon 1910-ben az iparban foglalkoztatott tisztviselő értelmiségiek abszolút száma – eltartott családtagjaikkal együtt – eléri a 160 ezret, ami a lakosság kb. 1%-ának felel meg, de az ipari termelésben mégis a legdöntőbb erőt képviseli. Az új középosztály a modern államéletben betöltött politikai súlyát saját korában is sokra tartotta. Jelentősége különösen a gyorsan fejlődő fővárosban nagy, létszáma minden ágazatban 10% fölött áll (Budapesten 12%). Az igazgatási apparátus koncentráltasága következtében a főváros politikai ereje a meghatározó minden korabeli európai államban.

Ezt látva azt mondhatjuk: az 1880–1930 közötti európai társadalmi fejlődés két dinamikus ereje egyrészt a gyári munkásság kialakulása és szerveződése, másrészt az igazgatási, valamint ipari, technikai tisztviselő-értelmiségi réteg politikai színre lépése és részben szervezkedése is. Ennek a társadalmi rétegnek életideálja a szakszerű, pontos munka. Az adminisztráció pontos munkakezdet és határidőre való teljesítést kíván, a dolgozó egész életritmusra a napi 8-10 órai munkaidőhöz van igazítva. Biztos nyugdíjjal rendelkezik, ezt szavatolja az állami tisztviselő részére az állam, a magántisztviselő részére az állam által hozott törvények, amelyek szabályozzák a munkaadó és munkavállaló jogait, kötelezettségeit. Európa minden országában, így Magyarországon is kialakul a hivatali előrejutást biztosító fizetési osztályok rendszere, amely egységes hierarchiába foglalja a segédfogalmazótól kezdve az állami iskola tanítóján át a miniszterig az egész állami adminisztrációt. A polgári munkaszervezet születésének ideje ez. És ebben a hierarchiában az előrejutást biztosító erő már nem a születés, a nemesi előjogok tartozéka, hanem elsősorban a szakszerűség és képzettség.

Ennek az új középosztálynak az eredete Európa különböző országaiban más és más. Angliában, mint ismeretes, a polgárosult régi nemesi középosztály zökkenőmentesen épült be a modern bürokráciába, és emelt be maga mellé részben paraszti, részben iparos származású elemeket. Franciaországban, az európai bürokrácia otthonában ez a réteg az állami és pénzügyi adminisztrációban immáron kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Németországban a régi, szétszabdalt fejedelemségek bürokráciája és a hagyományos kézműiparosság soraiból került ki az új állami és magántisztviselői garnitúra, a közigazgatási és az ipari tisztviselők.

Magyarországon sajátos helyzet alakul ki a 19. század végére. Az új középosztály kettős kötődésű. Vidéken a köztisztviselői pozíciókba behúzódik a régi nemesi vezető réteg gyermeke: *a dzsentrí*. Tanul, egyetemre jár, elsősorban jogi karra, polgári tisztviselő lesz, de mentalitásában, gondolkodásában sokban kötődik a vidéki nemesi hagyományokhoz, etnikumát tekintve pedig nagyrészt magyar nemzetiségű. A városi igazgatásban és a technikai-kereskedelmi bürokráciában azonban egy más típusú középosztály jelenik meg: az

urbanizált polgár. A gyors ipari, technikai és infrastrukturális fejlődés munkaerő-szükségletét az ország alapvető paraszti munkaereje nem tudja kielégíteni. Az ipari segédszemélyzet a falusi napszámosokból és vagyontalanokból toborzódik, de a szakmunkás és a tisztviselői réteg nagyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia másik feléből érkezik. Éppen az új iparágakban, amilyen pl. a vasút, 1880-ban és 1890-ben a tisztviselői személyzetnek több mint 30%-a külföldön született; még 1900-ban is a műszaki tisztviselők 20,7%-a született külföldön, a művezetőknek, előmunkásoknak 20%-a, a kereskedelmi és igazgatási tisztviselőknek pedig 10%-a. Az új műszaki-technikai apparátus azután újratermeli magát, fiait ugyanazon pályákra adja.

1883-ban az új középiskolai törvény a középfokú oktatást államilag egységesíti, ami azt is jelenti, hogy a középosztályba emelkedés útja kiszélesedik a gyermekeiket taníttatni képes birtokos parasztok, kézműiparosok, lelkészek, tanítók számára is. A társadalom paraszti és iparos elemeinek is életideálja lesz a biztos megélhetés, az „úri munkát” adó középosztályba emelkedés. Magyarországon az 1910-es évekre már egy ilyen, képzettségben is azonos tisztviselőréteg ül az egyetemi katedrákon, tanul az elitképző egyetemeken és kollégiumokban. De az egységes középiskolai rendszer ellenére már a századelőn világosan kiválik a középosztályból az a réteg, amely – kevésbé kötődve a régi nemesi-dzsenti hagyományokhoz – a modern polgári, nyugat-európai mintára kívánja Magyarországot átrendezni. E középosztály természetesen nem ismerte a korabeli statisztikai adatokat Belgiumból, Dániából, Angliából, de még Németországból sem, amelyek azt mutatták, hogy ott az egy főre jutó ipari termék, a termelési mutatók sokkal magasabbak. Járt a viszont Nyugat-Európát, mindenekelőtt Németországot, olvasta a német szaklapokat (a Magyarországon hozzáférhető szaklapok több mint 50%-a német nyelvű a századelőn), és látta a mindennapi élet fejlettebb technikai infrastruktúráját. E réteg szűkebb csoportja, amely néhány tucat emberre tehető csak, a tulajdonviszonyok átalakításával forradalmi változásokat kíván, közel kerülve így a forradalmi mozgalmakhoz, a szociáldemokráciához. (Őket nevezi a történetírás polgári radikálisoknak.) E középosztály sokszázézes többsége viszont a gazdasági és társadalmi élet reformjaival – ahogy ők mondták, konzervatív reformokkal –, a társadalomban a szakszerűség növelésével kívánta Magyarországot európai szintre emelni. Ennek az új polgári középosztálynak nagy élménye a modern állam szervezetének kiépülése, amely a szakszerű igazgatás révén biztosítja a társadalom együttélésének kereteit. Tagjai úgy gondolják, hogy Magyarország lemaradását Nyugat-Európa mögött leggyorsabban az állami adminisztráció eszközeivel lehet felszámolni. Meggyőződésükké válik, hogy az iparban, hiteléletben, mezőgazdaságban a szakszerűséget törvényekkel, rendeletekkel irányított dotációval kell megvalósítani. Ezzel magyarázható, hogy azok a reformgondolások, amelyek 1880–1930 között keletkeznek Magyarországon társadalmának átalakítására, mind felülről, az állam erejével kívánják a reformokat valóra váltani.

A HÁROM REFORM

Magyarországon 1880 és 1930 között három koncepciózus reformgondolás alakult ki az ország termelési szerkezetének átalakítására. Az első a magyar mezőgazdaság termékstruktúrájának és munkaeszköztárának reformjára vonatkozott, és Darányi Ignác, valamint a magyar agrárlobbi nevéhez fűződik. A második – személyhez vagy csoporthoz nehezen köthető – az ipar állami eszközökkel való felfuttatását irányozta elő. Ez utóbbi fejlődését akadályozta a világháború, az ország 1920-ban történt szétdarabolása pedig

végérvényesen (1947-ig) levette a napirendről. A harmadik reformelgondolásnak, az ország munkaerő-tartaléka képzettségi reformjának első megfogalmazása az 1907. évi népiskolai törvény, de végrehajtása az 1920-as évekre tolódik át.

Az ipari reformterv

Az egyik reformelképzelés, amelyiknek önálló ideológusa nem volt, az ipar gyors fejlesztését tűzte ki célul állami segítséggel. A gépgyártásról és az erőgépekről már közölt adatok mellett az állami ipartámogatás adatai mutatják a legjobban ezt az elképzelést. Magyarországon 1881-ben, 1899-ben és 1907-ben hoznak ipartörvényeket, amelyeknek eredményeként pl. 1899 és 1914 között 500 gyár kap pénzübeli szubvenciót, s a szubvenció ellenében a gyártulajdonosok kötelezik magukat arra, hogy a kapott összeg mintegy négyszeresét fordítják beruházásra és ezzel új munkahelyek létesítésére, modernizálásra. 1890 és 1914 között az állami szubvenció évi összege átlagosan 60-szorosára emelkedett. Ugyanakkor a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ), a tőkés lobbiz azt is elérte, hogy a nagy állami vasút- és más építkezések beruházásánál az állam a hazai ipartól rendeljen. A technikatörténeti adatok mutatják, hogy a magyar kohászat, a gépgyártás egyes ágazatai világszínvonalra emelkedtek e politika révén. E reformkoncepció lényege a nyugat-európai kapitalizálódási modellt követi: a modern társadalom elsősorban az ipar fejlesztését követeli, mégpedig a mindennapi élet technikai infrastruktúrájának, vasutaknak, szerszámoknak, gépeknek az alapját adó nehézipar fejlesztését. Elégedetten állapították meg az 1910-es években, hogy Magyarországon az iparon belül rövid hús év alatt az élelmiszeripartól a nehézipar vette át a vezetést.

Ennek az ipari és kereskedelmi átalakítást sürgető reformkoncepciónak a nagypolitika színterén nem volt határozott exponense. A reformelképzeléseket részben a GYOSZ, részben a minisztériumi adminisztráció, részben pedig az 1910-es években a kormányzó Tiszapárt színvonalas publicisztikája, a *Magyar Figyelő* képviselte. Ez az ún. merkantil kötődésű tisztviselő-gazdász publicistacsoport következetesen képviselte az ország egész területére kiterjedő technika- és ipartámogatást, és következetesen az ipart tartotta annak az erőnek, amely az elmaradt magyar falu életmódját is átformálhatja, és a társadalom egészét, így a munkásságot és parasztságot is beemeli a kultúrába. Pontos elképzelései voltak az ártermelésről, az államháztartást szabályozó adózásról, s az általuk tervezett adótörvény kimondottan a középrétegeknek, azaz a jól kereső szakmunkástól a városi kispolgárságig terjedő rétegeknek kedvezett. Világos koncepciót alakítottak ki az ország közigazgatási reformjára, szemben a vármegyével – ahol a vidéki dzsentri-nemesi társadalmi elemek kezében volt a hatalom – ők a szakszerű, centralizált kormányadminisztrációt kívánták fejleszteni. A hatalmat mindinkább a kormány által kinevezett főispánok kezébe összpontosították, a szakminisztériumok hatáskörét pedig kiterjesztették a megyék fölé. Ezért is volt az állam szakszerű bürokráciája és a nemesi-dzsentri helyi vezetés közti ellentét az egyik nagy politikai vitakérdés a századelő Magyarországon.

Ezek a reformelképzelések ugyanakkor csak nagyon kis mértékben érintették az ipari reform által létrehívott legdinamikusabb társadalmi erőt, a munkásságot. A kormány törvényeket hoz a munkaidő szabályozására, sőt szociális intézkedéseket is tesz a városi munkásság életkörülményeinek javítására; rendkívül korszerű munkáslakás-építési programot indít. Mindezek azonban a munkásságnak csak a legfelsőbb rétegét és a műszaki tisztviselők csoportját érintik, arra azonban ez a reformelgondolás nem terjed ki, hogy a munkásságot

mint társadalmi osztályt az ország politikai életébe emelje be. Amíg Európa fejlett országaiban az 1890-es évektől a munkáspártok fokozatosan parlamenti pártokká válnak, a választójog kiterjesztésével a munkások politikai jogokat nyernek, addig Magyarországon a szociáldemokrata párt parlamenten kívül marad, a választójog kiterjesztésétől még a reformerek is elzárkóznak. Ez magyarázza, hogy 1918-ban, amikor a háborús vereség után kitör a forradalom, a városi munkásság legfontosabb követelése a választójog kiterjesztése. Vagyis: *a reformot gazdasági és szociális téren nem követte a politikai intézmények reformja, és ez volt a forradalom, a robbanás egyik oka.* A nagy ipari reformelgondolásokat ugyanakkor megszakította az, hogy Magyarország a trianoni békeszerződésben elvesztette területének kétharmadát és az ott található nyersanyagkincseit, vagyis az ország gazdaságilag megroppant. Az ipari fejlesztés folytatása csak az 1930-as évek végén, a háború hozta konjunktúrában, majd 1946 után a kommunista párt előretörése következtében valósult meg. Ennek eredményével itt nem kívánok foglalkozni.

Az agrárviszonyok modernizálása

A másik reformelképzelés Magyarországot mint agrárállamot kívánta fejleszteni. Darányi Ignác, aki az 1890-es évektől többször volt földművelésügyi miniszter, igen határozottan fogalmazza meg a magyarországi társadalom reformálásának tervét. Felfogásának alapja az, hogy Magyarországon a mezőgazdasági adottságokhoz kell az ipari fejlődést igazítani. Mind az ő, mind a köréje gyűlt gazdász, birtokos lobbinak két alapelgondolása van. A magyar *mezőgazdaság technikai korszerűsítése* a kiindulópont. Hatalmas propagandakampányt indítanak a modern ekék, a vetőgépek, majd az 1900-as években a traktorok érdekében. 1900 és 1914 között ennek eredményeként a magyar mezőgazdaság igaereje gyökeresen átalakult. A közép- és nagybirtok 70%-án az első világháború előtt már géppel vetnek és aratnak. A traktor nemcsak a szarvasmarhát és részben a lovat helyettesíti, hanem működteti a cséplőgépet. 1915-ben a magyarországi gabona 90%-át már géppel csépelelték. 1913-ban a magyarországi szántóföldi művelés terméshozama eléri Franciaország szintjét. A nagy filoxérajárvány után, 1890–1914 között a magyar szőlőtermelés teljes rekonstrukcióját is elvégzik. A kormány gazdaegyletek, tejszövetkezetek alakítását ösztönzi, és ugyanakkor agrárvámokkal védi a magyar mezőgazdaság érdekeit. E reformelképzelés másik alapgondolata a mezőgazdaság *belterjessé alakítása*. Kulcspont a szarvasmarha-tenyésztés. A régi magyar szarvasmarha elsősorban igavonásra volt alkalmas, a gépi erő ezt részben feleslegessé teszi. Ugyanakkor a városok és az ipari központok gyarapodása megköveteli a húsaruk és a tejtermékek rendszeres piacra termelését. Az ún. agrárlobbi ezért nagy összegekkel támogatja a szarvasmarha-fajtaújítást. 1910-ben a magyar szarvasmarha-állomány 70%-a már a svájci pirostarka szarvasmarha, amely közismerten a legjobb húzállat és kiváló tejelő. A szarvasmarha-állomány 1890 és 1910 között 6,1%-kal növekszik. Ezeknek az elképzeléseknek a tengelyében elsősorban a modern nagyüzem ideája áll. Ugyanakkor felfigyelnek arra is, hogy a modern gépesítés bizonyos ágazatokban (zöldségtermelés, állattartás) a kis- és középbirtokot kívánja mint üzemi szervezetet. Darányi Ignác, e reformprogram vezéralakja maga is a 20–100 hold közötti farmergazdaságok létrehozását tartotta szükségesnek a nagybirtok mellett. Ezt célozta a központi hitelszövetkezet megszervezése, amely vidéken a kisebb gazdaságoknak nyújtott kedvező hiteleket a gépesítéshez és az állattenyésztésben fajtaújításhoz: Ugyanakkor

szakszerűsítik, állami ellenőrzés alá vonják az állategészségügyet, törvénnyel veszik ki azt a helyi szervek kezéből.

Ennek a reformelképzelésnek a gyengéje ugyancsak a társadalmi és a politikai reformok hiánya volt. Noha bizonyos tagosításokkal Magyarországon 1890 és 1910 között emelkedik a 100 hold alatti gazdaságok száma, 1910-ben még mindig csak az összterület 40%-át teszik ki, s a gazdaságok számának 99%-át adják. Viszont az 1000 holdon felüli nagybirtok a gazdaságok 0,16%-át adja, s kezében van a földbirtok 24%-a. A tulajdonviszonyok változatlansága gazdaságilag azt hozza magával, hogy az 1910-es évekre a gabonatermelő nagybirtok érdekei teljesen fölébe kerekednek a belterjes közép- és kisbirtoknak, és mind nagyobb föld nélküli agrárszegény jön létre. Ez az agrárszegénység és kisbirtokosság azonban nem rendelkezik önálló politikai képviselőkkel, és ez magyarázza, hogy az 1918 őszi forradalom egyik legnagyobb vívmányának a földosztás megkezdése számít. (Mint ahogy a Tanácsköztársaság bukásának okai között is kétségtelenül megtalálható az, hogy a parasztság elfordult a proletárforradalomtól, mivel az nem osztott földet, hanem nagyüzemeket kívánt létrehozni.) *A gazdasági reformelgondolásokat e téren sem követte a politikai reform, és ez a forradalom előidézésének másik tényezőjévé vált.*

Jól mérte fel tehát az 1918 utáni Horthy-rendszer kormányzati politikája, hogy Magyarországon a politikai konszolidáció egyik alapkérdése: a kisgazda birtokos paraszti réteg beemelése a politikába, másrészt pedig a munkásság legális politikai pártjának, a szociáldemokrata pártnak a beengedése a parlamentbe. Az agrárnépesség és az iparosság tekintetében a politikai reform a magát ellenforradalminak nevező Magyarországon következett be.

A kultúra reformterve

A harmadik reformelgondolás 1920 után bontakozik ki Magyarországon. 1918–1919 forradalmi elbuktak Magyarországon. De nemcsak a forradalmak buktak el, hanem szétesett a történeti magyar állam is, területének kétharmadát csatolták el. Magyarországot e területveszteségek dinamikusan európai középhatalomból egy elszegényedett országgá változtatták. Mindaz a mezőgazdasági és ipari fejlődés, amely 1880 és 1910 között végbement, és amelyről már szoltunk, egy pillanat alatt összeomlott. Társadalmilag a legdrasztikusabb veszteség a középosztályokat érte, mindenekelőtt az állami tisztviselőket. Az ország peremterületein élő, a magyar kultúrához kötődő köztisztviselői és értelmiségi réteg egyik pillanatról a másikra állás nélkül maradt, hiszen a magyar állami adminisztráció összeomlásával létalapját veszítette el. 80%-ra becsüljük azoknak az arányát, akik az ország elcsatolt kétharmad részének igazgatásából, értelmiségi apparátusából visszatelepültek az ország közepére. A magyar köztisztviselői és részben ipari tisztviselői kar fizetésében is az államigazgatáshoz volt kötve, és az állam elszegényedésével, az inflációval elsősorban ez a réteg megy tönkre. Ennek a rétegnek az érdekeit fogalmazzák meg az 1919 utáni publicisztikai és politikai programokban gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Szekfű Gyula történész és Szabó Dezső, Tormay Cécile, Herczeg Ferenc írók műveikben.

Ez a középosztály elhatárolja magát a forradalmaktól. Képviselői jórészt a forradalmak „kihívására” nagyon pontosan fogalmazzák meg most már elméletileg is az új középosztály politikai-társadalmi programját, a konzervatív reformot. Szerintük a forradalom nem volt képes a magyar állam kereteit megtartani. Az állam a nemzet erőkifejtésének eszköze, és a társadalom, azaz a nemzet jóléte attól függ, hogy mennyire képes a nemzet

középosztálya egy erős államszervezetet kiépíteni. Felfogásuk szerint ők, a középosztály képezik az igazi nemzetfenntartó erőt, mivel az államot, a társadalom mindennapi életének kereteket adó intézményeket ők működtetik. Az ő társadalmi helyzetük fölötté áll a politikának. Vannak a társadalomban politikai célok, és vannak ún. nemzeti célok. A politikai célokat a pártok követik, a politika azonos a pártok politikájával. Akik azonban a nemzetet fenntartó állam céljainak szolgálatában állnak, azok ún. nemzeti célokat követnek. Politikai pártok győzhetnek választásokon, alakíthatnak kormányokat, majd megbukhatnak – de az állam és tisztviselői kara marad és állandó. Miniszterelnökök, miniszterek jönnek-mennek, de a tisztviselők (egyetemi tanárok, orvosok, mérnökök) maradnak, hiszen ők működtetik az intézményeket. 1919 után levonják a következtetést: *a legfontosabb nemzeti feladat az új állam gazdasági és politikai berendezése*. A legfontosabbnak az államfenntartó középosztály megerősítését tartják. A kulturális reform ilyen társadalmi, politikai környezetben bontakozik ki Magyarországon.

Az új kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno pontosan látja, hogy egy ország munkaerejének képzettségétől függ az ország termelőképessége. Már az 1910-es években többször megfogalmazódik. Tisza István miniszterelnök környezetéből az az elgondolás, hogy a magyar munkaerőt – köztük a munkást és a parasztot is – azért kell megfelelően iskolázni, hogy jobb termékeket állítsanak elő az üzemekben, a földeken. Most, 1919 után a kulturális program középpontjába mégis a középosztályok kerülnek elsőként. Az új államberendezkedés azon múlik, vajon meg tudják-e oldani a magyar középosztályok rendszeres képzését és rendszeres foglalkoztatását. És meg tudják-e oldani, hogy színvonalában az elérje a nyugat-európaiakat. A művelt középosztály a nemzet vezető ereje – szögezik szembe e tételt a forradalommal, amely a társadalom vezető erejeként a munkásosztályt jelölte meg. 1922–1926 között megszervezik az ország egységes tudományos intézményrendszerét: egységes szervezetbe vonják a múzeumokat, a levéltárakat, állami dotációban részesítik az Akadémiát, az 1910-es években megkezdett egyetemi építkezéseket gyors ütemben folytatják Debrecenben, Szegeden, Pécsen. 1924–1926 között újabb középiskolai törvényeket hoznak, bevallottan mindezt a magyar középosztályok nevelése és szinten tartása érdekében. Ez a középosztályprogram természetesen szemben állt a régi, 1918 előtti politikai vezető rétegek közül az arisztokráciával és a nemesi elemekkel. A születés adta kiváltságot, vezetéshez való jogot a szakszerűséggel kívánták felváltani. Mint mondják: Magyarországon konzervatív reformot kell megvalósítani, reformot az 1918 előtti állapotokhoz képest és konzervatívot abban az értelemben, hogy az 1918 előtti társadalmi struktúrából a már ott kialakult új erőt, a művelt középosztályt kell hatalomra juttatni.

E konzervatív reform természetesen levonja a következtetést a forradalmakból a maga módján. Azt a felismerést, amelyet már a világháború előtt megfogalmaztak a munkaerő műveltsége és a munkaerő haszna között, most politikailag is végiggondolják. E középosztály feladata, és mindenekelőtt a tömegesen képzendő tanári-tanítói karé, hogy a munkásság és a parasztság szellemi színvonalát emelje. A műveltség révén kell ezen rétegeket – mondják ők – beemelni a társadalomba. Vagyis amíg a forradalom először politikai jogokat ad a munkástömegeknek, és a politikai hatalom megszerzése útján kívánja őket műveltséghez juttatni, addig a konzervatív reform először művelődési jogokat kíván biztosítani, hogy ezzel, mint mondják, alkalmassá tegyék ezen rétegeket arra, hogy a nemzet dolgairól döntsenek. 1926–1927-ben nagyszabású népiskolai program veszi kezdetét Magyarországon. A

miniszter személyesen közreműködik az iskolaépítési tervek kialakításában. A vidéket 5 km sugarú körökre osztják, és törvénnyel kötelezik a törvényhatóságokat vagy a birtokosokat, hogy népiskolát hozzanak létre. Rövid három év alatt ötezer tanyai tanterem épül Magyarországon. És e tanyai iskolák az alföldi homok közepén – ahol a házaknak még 60-70%-a nádfedelel, 50%-ának a fala még vályogból épült, és csak 30-40%-ánál van külön illemhely az udvaron – téglából épülnek, a legmodernebb építészeti megoldásokkal készült tantermekkel, vörösfenyő padlózattal, hatalmas ablakokkal és palatetővel. Mindegyik iskolához háromszobás tanítói lakás, az udvaron téglából épült WC és Magyarországon még soha nem látott, téglából épült disznóól tartozik. Európa legmodernebb államainak mintájára tervbe veszik a 14 éves korig fölemelt kötelező oktatást, amelyet azonban az ország ekkor még sem tanteremmel, sem tanerővel nem bír el.

1927-ben nagy programot alakítanak ki az iskolán kívüli népművelésre. (Magyarország 6 éven felüli lakosságának 12%-a ugyanis analfabéta.) A modern társadalom írásbelisége és szakmai képzése nem tűri el az ilyen nagy arányú írástudatlanságot, mondja a program. Ezért önművelő egyleteket kívánnak létrehozni, ahol a felnőtt lakosságot írás-olvasásra fogják. A költségek azonban óriásiak és a mozgalom már egy-két év után ellanyhul, illetve – majd az 1930-as években – lassan különböző gazdatanfolyamokon, iparoskörök tanfolyamain folytatódik.

E reformoknak azonban a társadalom jelentős része ellenáll. A vidéki törvényhatóságok ugyanúgy, mint a magán nagybirtokosok „kulturális fényűzést” látnak a tömeges iskoláztatásban. A minisztériumnak szankciókat kell életbe léptetnie és büntetéseket kilátásba helyeznie az iskolaépítést megtagadóknak. De ellenáll a felülről indított reformnak azok többsége is, akiknek érdekében hirdették meg a programot: a parasztság és részben a munkásság. Megyei levéltári anyagok bizonyítják, hogy büntetések ezreit kellett kiróni szegényparaszt és munkásszülőkre, mert gyermekeiket nem engedték iskolába. Az ok majd minden esetben: télen nincs annyi ruha a családban, hogy az összes gyereket egyszerre lehetne iskolába engedni, vagy a család nem nélkülözheti, hogy a gyereket már 10 éves kora felett valamiféle munkára befogják. A felülről szervezett reformok állandó akadályai ezek.

A REFORMOK KUDARCA

Az 1930-as évek elejének gazdasági válsága azután elsöpörte e nagyszabású terveket, illetve bizonyos vonásaikat erősítette fel. A fasizmus egészen új modernizációt hirdetett Közép-Európában: már nem a szakszerűséget és a reformot, hanem a *szociális forradalmat*. Nem a középosztályok államfenntartó szerepét, hanem a munkások és parasztok politikai beemelésével egy hivatásrendi államot vizionált, amelyben a munkásság és parasztság ugyanolyan szerepet kaphat, mint a középosztályok vagy a tőkés-nagybirtokosok. E gondolatkör hatása Magyarországon is jelentkezik, de a szociális forradalom témája már egy más korszakhoz vezet bennünket, amely korszak az 1930-as évektől kezdődően a szocialitás eszméjével telítődik, és amelynek dinamikus, új programja részben a fasizmus, részben a szociáldemokrácia és a kommunizmus. Amíg az 1880–1930 közötti évek Európa államaiban a tisztviselő középosztályok társadalmi, politikai emancipációját hozták, addig az 1930-tól terjedő időszak már a munkás- és parasztrétegek politikai egyenrangúsításának kora, és azon politikai intézményrendszerek keresésének kora, amelyben a társadalom e különböző rétegei megtalálják képviselőiket.

Áttekintve a magyarországi reformelgondolásokat, láthatjuk: a kulturális területen kibontakozó ágazati reformon kívül sem a mezőgazdaság, sem az ipar reformja nem csapott át a társadalmi és politikai reformok terére. Megmaradtak termelési-ágazati problémaként. Azok az erők, a munkásság, értelmiség, tisztviselői réteg, amelyeket az ipari fejlődés a politizálás felszínére hozott, nem kapták meg megfelelő képviseletüket a társadalmi, politikai életben. Az a paraszti, gazdagparaszti réteg, amely megizmosodott az első világháború előtt, nem juthatott érvényre, és főként nem juthatott földhöz a nagybirtok érintetlenül maradása következtében. Ezért a gazdasági reformokat nem követték a politikai reformok. Feszültség állott elő, és kitört a forradalom. Az már aztán a történetfilozófia kérdései közé tartozik, hogy a forradalom mennyiben előrelendítő ereje a fejlődésnek, és mennyiben a válságok felszakadása, betegségtünet.